Türk Kültürü ve **Hacı Bektaş Velî** Araştırma Dergisi,
Bahar - Mart 2023, Sayı 105, 129-149.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)

MAKALE ARTICLE
ISSN: 1306-8253 eISSN: 2147-9895
Geliş Tarihi/Received: 30.07.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 06.11.2022
https://doi.org/10.34189/hbv.105.006

MEVLÂNÂ'NIN ŞİİRLERİNDE REVÂKIYYE DÜŞÜNCESİNİN YANSIMALARI

REFLECTIONS OF THE IDEA OF REVĀQIYYA IN MAWLĀNĀ'S POEMS

DAVOUD SPARHAM
Sorumlu Yazar/Correspondence
MOUSA RAHIMI
MEHMET ŞAHİN

Öz

Bu çalışmada, Revâkıyye ekolünün ahlakî ve felsefî görüşlerinin Mevlânâ'nın başta Mesnevî'si olmak üzere eserlerine nasıl yansıdığı incelenmiştir. Revâkîlere göre evrende mükemmel bir uyum ve iyilik hüküm sürmektedir. Evrendeki bu düzeni sağlayan ise tanrıdır. İnsan bu düzene ve doğaya uygun yaşarsa ahlaklı ve mutlu olur. Ahlakî aklın, insanın içgüdülerine hakim olması durumunda doğru eyleme ulaşılabilir. Bu yönüyle Revâkıyye ahlakı, pratik yaşamla doğrudan ilgilidir. Revâkîlerin ahlak anlayışı ve felsefesi zaman içerisinde birçok düşünceye etki etmiştir. Yapılan inceleme, Revâkîlerin ahlakî görüşlerinin büyük oranda Mevlânâ'nın düşüncelerine etki ettiğini göstermektedir. Mesnevî'de yer alan insan, nefis ve ahlaka dair konular incelendiğinde Mevlânâ ile Revâkîlerin konuları ele alış biçimleri ve konuya bakış açıları arasında pek çok benzerliğin olduğu ortaya çıkmaktadır. Mevlânâ, tasavvuf geleneğindeki insan felsefesi ile İslam ahlak felsefesini Mesnevî isimli eserinde birleştirmiştir. Mesnevî'de yer alan ahlakî ilkeler erdemli bir ahlâkî kişiliği oluşturmayı hedeflemektedir. Mevlânâ, insanın bâtınını derinlemesine incelemiş ve nefsanî yönlerini tüm detaylarıyla ele almıştır. Mevlânâ ahlakı ontolojik değerler ve insanın yapısına uygun kurallar olarak kabul eder. Mevlânâ, ahlâkî birlik ve bütünlüğün oluşabilmesi için bireyin doğa ile uyumlu, nefsini terbiye etmiş, madde ile mana bütünlüğünü sağlamış olması gerektiğini savunur. Revâkîler de aynı tarz ve üslupla insanı ve ahlakı ele almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Revâkıyye Ekolü, Mesnevî, Gazeliyyât-i Şems, Zenon, Mevlânâ, Ahlakî Öğeler.

Abstract

This study examines how the ethical and philosophical views of the Revāqiyya school are reflected in Mevlānā's works, especially in his Masnavi. According to the Revāqiyya, perfect harmony and goodness prevail in the universe. God is the one who provides this order in the universe. If humans live in accordance with this order and nature, they will be moral and happy. If the moral intellect dominates human instincts, the right action can be achieved. In this respect, Revāqiyya morality is directly related to practical life. Revāqiyya's ethics and philosophy have influenced many ideas over time. The analysis shows that the ethical views of the Revāqiyya influenced Mevlānā's thoughts to a great extent. When the topics related to human, soul and morality in the Masnavi are analyzed, it is revealed that there are many similarities between the way Mawlānā and the Revāqīs addressed the topics and their perspectives on the subject. Mawlānā combined the philosophy of man in the Sufi tradition and Islamic moral philosophy in his work Masnawī. The moral principles in the Masnavi aim to create a virtuous moral personality. Mawlānā has analyzed the human being's bāṭin in depth and dealt with his egoistic aspects in all details. Mevlânâ accepts morality as ontological values and rules appropriate to human nature. Mawlānā argues that in order for moral unity and integrity to emerge, the individual must be in harmony with nature, have tamed his nafs, and have achieved the unity of matter and meaning. The Revāqīs dealt with man and morality in the same style and manner.

Keywords: Stoic School, Masnavî, Shams' Ghazalit, Xenon, Maulana, Moral Components.

Giriş

Stoa Okulu'nun kurucusu olan Zenon, M.Ö. 4.-3. yüzyıllar arasında yaşamış dönemin en ünlü filozoflarından biridir. Önceleri Kelbiyyun ekolüne mensup olan Zenon zamanla ekolden ayrılarak kendi yolunu çizmiş ve Revâkıyye[1] ekolünün temelini atmıştır. Zenon derslerini Atina'da dönemin edebiyat ve sanat çevresinin devam ettiği sütunlu (revaklı) bir binada verdiği için öğrencilerine Stoacılar, ekolüne de Revâkıyye denilmiştir (Arslan, 2008, 187-191; Weber, 1993, 92; Russell, 1994, 378; Zeller, 2001, 259; Gökberk, 1999, 125; Kaya, 2008, 24).

Revâkıyye ekolünün başlıca öğretisi; ahlak, doğa ve mantık olmak üzere üç temel ilkeye dayalıdır. Bu ilkelerin hiç birisinin, diğerleri olmadan hayata geçmesi düşünülemez. Revâkıyye ekolü, ortaya koyduğu ahlakî anlayışları, dünya görüşleri ve doktirinleri ile uzun süre dünyanın felsefî, ahlakî ve kültürel düşünce biçimlerini etkilemiştir. Doğu ve batıda pek çok düşünsel ve felsefî ekol, hatta irfânî akım veya tarikat doğrudan ya da dolaylı olarak Revâkıyye anlayışından etkilenmiştir. Pek çok araştırmacının görüşüne göre; bu ekoldeki düşünsel parametrelerden, günümüzde de felsefî ve psikolojik alanlarda yararlanılmaktadır. Ahlaki, antropolojik ve psikolojik yönlerden önem taşıyan ve büyük eserlerden biri olan Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine bakıldığında onun Revâkîlerin düşüncelerinden etkilenmiş olmasının uzak bir ihtimal olmadığına, hatta akla yatkın bir varsayım olduğuna kanaat getirilebilir. Bu mütalaa, Revâkıyye anlayışının, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sindeki yansımalarını göstermeyi amaçlamaktadır. İlk başta Revâkıyye ekolü ve Revâkîlerin ahlakî anlayışları ve felsefî görüşleriyle ilgili kısa bir tarihçe sunduktan sonra bu etkili anlayışın ahlakî öğelerinin; Mevlânâ'nın eserlerine nasıl yansıdığı konusu farklı yönlerden ele alınarak incelenmiştir.

Bu incelemenin amacı; Revâkıyye anlayışı ile tasavvuf anlayışı, özellikle Mevlânâ'nın tasavvufî anlayışı arasında, metinler arası karşılaştırma yaparak Hz. Mevlânâ'nın düşünce dünyasında Revâkıyye ekolünün izlerini bulmaktır. Mevlânâ, Revâkıyye ekolünün düşüncelerinden etkilenmiş midir? gibi sorulara cevap aranmıştır. Böylece Mevlânâ'nın şiirlerinde, Revâkıyye anlayışının izlerinin belirtileri saptamak yoluyla aralarındaki etkileşimi kanıtlamaktır. Bu araştırmanın bir diğer amacı ise, Mevlânâ ile Revâkîlerin; akıl, mutluluk ve neşe, dünyayı umursamamak, öfkeyi yenmek, hümanizm, şehvet, arzu ve diğer duyguları kontrol etmek gibi kavramlarla ilgili görüşleri ve düşüncelerini karşılaştırmaktır. Şiirlerinde yansıttığı düşüncelerden hareketle Mevlânâ'nın Eflatun ve Yeni Eflatunculuk ile ilgili kaynaklara vakıf olduğu düşüncesi, bizi bu araştırmaya yönlendirmiştir. Revâkîlerin üzerinde durdukları ölüm, ruh/can, dikkat, başkalarının ne düşündüklerini umursamamak, insanların arasında eşitliğin sağlanması, adalet, öfkeyi yenmek, halka hizmet, gamsızlık vs. gibi konuların, *Mesnevî'*de de var olması, bunu göstermektedir.

1. Anahatları ile Revâkıyye Ekolü

Revâkıyye ekolü, Aristo'dan sonra ve Epikür'ün yaşadığı dönemde Yunanlı filozof Zenon tarafından M.Ö.305 yılında temeli atılan Atina'nın dört büyük felsefi ekolünün sonuncusudur. Fransızcası Stoiciens ve Yunancası Stooicus veya Stoic olan kelime İngilizcede, sıkıntıların karşısında şikâyet etmeden sabırlı ve metanetli olmak anlamına gelmektedir. (Megi, 1386, 47)

1 Revâka ait anlamına gelen Revâkıyye, genel Stoacılık, özelde ise İslam Stoacılığı anlamında kullanılır. Stoa felsefesini benimseyen İslam filozoflarına ise Revâkiyyûn denilir. Bkz. Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, TDV Yayınları, 1997, s. 54.

Bu ekol veya felsefeye Revâkıyye adının verilmesinin sebebi; Zenon'un ilk öğrencileri, gölgeliğe benzer rengârenk ya da nakışlı anlamına gelen Stoa Poecile adlı bir kemer ya da revâkın altında toplanmış olmalarıdır. Stoa, Yunanca bir sözcük olarak, revâk anlamındadır (Pazargad, 1730; Papkin ve Strol, 1393, 56). Sokrates bu akımın en büyük hayranıdır. Revâkıyye anlayışının temelinde yatan düşünce, inzivaya çekilmek ve insanlardan uzaklaşmak olmuştur (Var Berton, 1394, 44). Revâkıyye ekolünün öğretileri, Raoma'ya kadar yayılarak burada büyük bir taraftara sahip olmuştur. Öyle ki Roma İmparatorlarının büyük bir kısmı, Revâkîlik iddiasında bulunmuşlardır (Kern, 1375, 99).

Revâkîlerin temel görüşü insanın kurtuluşa ulaşmasıdır. Onların görüşüne göre; insanlar, hayatın tüm olayları karşısında umursamaz, hissetmez ve esnek olmalı, aynı zamanda boş vermeyi de bilmelidir (Papkin ve Strol, 1389, 56 ve 57). Onlar, kişinin elde etmek istediği şeylerin peşinde koşması yerine, ulaşmayı arzu ettiği şeylerin elde edilip edilemeyeceği hususunu ön plana çıkarmışlardır (Pamer, 1388, 125)

Revâkîlerin pek çoğu, Eflatun'un ruhun ölümsüz olduğu konusunda ileri sunduğu gerekçeleri reddetmiştir. Ancak Revâkîler, ruhun maddi olmaması konusunda Eflatun'la aynı fikirdedirler. İlk dönemlerdeki Revâkîlerin görüşleri, daha çok Heraklitus ve onun, ruhun bir madde olan ateşten yaratıldığı ve her şeyin temeli ve cevherinin ateş olduğu konusundaki görüşleriyle aynı yöndedir (Kaya, 2008, 25).

Revâkîlere göre; insan, doğayı korumak ve yüceltmek için kemâle erişmek zorundadır. İnsanın nefsi, en izzetli ve asil nefislerdendir ve aslında insanların yaratılması sırasında aralarına inmiş ve nesilden nesle geçmiş olan ilahî ateşin bir parçasıdır. Çünkü nefis de diğer nesneler gibi bir maddedir ve tüm nefislerin var oluşu evrensel yangını çıkaran o ilk ateşe dayanır. Bu açıdan insan ruhu maddesel olup ateşten bir yapıya sahiptir. Evren mükemmel şekilde var olmuştur. İnsan doğaya uygun ve Tanrının emirlerine uygun yaşarsa asil nefsi mükemmel hale gelir (Pattabanoğlu, 2015, 186; Rada Krishnan, 1393, 4-5; Rasel, 1365, 366-368).

Revâkîler, Eflatunîleri izleyerek felsefi konuları, mantık, doğa ve ahlak olmak üzere üç parçaya bölüp, onları birbirinden ayrılmaz parçalar olarak nitelemişlerdir. (Rasel, 1365, 373). Onlar, ahlak ve pratik hikmete daha çok ilgi gösterip, bu ekolün ahlaki ilkelerini, daha çok hikmetli ve didaktik öğütler şekilde ifade etmişlerdir.

Tarihi sürecine bakıldığında Revâkıyye ekolü, Başlangıç Dönemi, Orta Dönem ve Son Dönem olmak üzere üç tarihi döneme ayrılır:

Başlangıç dönemi Revâkîleri Milattan Önce III. yüzyılda Atina'da yaşımışlardır. Başta Zenon, Cleanthes ve Chrysippus olmak üzere bu dönemde yaşayan Revâkîler, son derece materyalist ve Allah'ın varlığını inkâr eden (ateist) filozoflardı. (Pazargad, 1344, 18). Orta Dönem Revâkîleri, Revâkî felsefesinin, asaletini kısmen yitirdiği Milattan Önce II. yüzyılda yaşımışlardır. Bu dönemde metafizik tartışmalar terkedilerek ahlâk felsefesi konuları ağırlık kazanmıştır. Bu dönemin en önemli isimleri arasında Diogene Le Babylonien, Panetius de Rhodes ve Poseidonius yer alır. İmparatorluk Dönemi Revâkîleri olarak da bilinen Son Dönem Revâkîleri, Milattan Sonra I. ve II. yüzyılda Roma şehrinin civarlarında yaşamışlardır. Bu dönemin filozofları, ahlak ilmine diğer ilimlerden daha çok ilgi göstermişlerdir. Seneca, Epictetus ve Markus Aurelius bu dönemin meşhur filozoflarındandır (Kaya, 2008, 24-26; Brun, 1997, 13; Öktem, 1974, 593-594)

1.1. Revâkîlerin (Staiklerin) Ahlak Anlayışı

Şehir devletlerin ortadan kalkmasıyla toplumun düzelmesi konusunda ümidini yitiren Revâkîler, kendi ekol ve felsefelerini, insanın saadete ulaşması amacıyla ortaya koydular. Onların ahlak anlayışında iki temel ilke vardır: Birincisi; evrenin, hiç istisnası olmayan kurallarla yönetilmesidir. İkincisi; aklın, insanın özünde ve doğasında var olmasıdır (Steas, 1385, 323). Burada belirtilmesi gereken nokta, Allah'a ve doğaüstü güçlere olan inancın, sonradan bu felsefeye girmesidir. Zira daha önce de değinildiği üzere, başlangıçta bu felsefede Allah'ın varlığına dair hiçbir inanç yoktu ve tamamen materyalizme yönelik bir felsefeydi.

1.2. Revâkıyye İlkeleri

Evrenin Maddi Olarak Nitelenmesi: Tüm evren hatta Tanrı bile maddidir. Bütün nesneler de fâil ve münfâil olmak üzere iki gruba ayrılır. Buna göre tanrı fail illet, unsur ise münfail illettir. Fail etki edendir, münfail ise etki edilendir (Capelestone, 455; Furûgî, 56).

Küçük ve Büyük Âlemler: Küçük âlem olan insan, cismen ve ruhen Büyük âlemin bir parçası olduğu için doğa âleminin kurallarına tâbi olmak zorundadır. İnsanın büyük alemle bütünleşmesi için aklı eylemlerine hâkim kılması ve nefsaniyâtı, kendinden uzaklaştırması gerekmektedir. (Aurelius, 2016, 84)

Duygular ve Arzuların Kontrol Altına Alınması: Aklın fermanında olmayan eylemler, duygulardır. Revâkîler, duyguları olumsuz olgular olarak ele alırlar. Onlara göre Revâkî bir filozofun duyguları hiç olmamalıdır. Revâkîler, hatta bu bağlamda dengeli olmayı bile düşünmeyip, duyguların tamamen yok edilmesi gerektiğine inanırlar (Kern, 98). Nefsin istekleri ve arzularını yok etmek, onların deyimiyle Atakarsiya olarak bilinmektedir (Furûgî, 73).

Cebir (mecburiyet) ve İhtiyar (irade): Revâkıyye Felsefesine göre, her olay doğa kanununa dayandığından cebirci, ancak ahlak odaklı bir anlayışa sahip olduğundan da iradîdir. Doğaya uygun yaşayarak doğanın tanınması gerekir (Seneca, 1999, 34, Epiktetos, 2013, 184)

Olayların Karşısında Rıza Göstermek ve Teslim Olmak: Revâkıyye Felsefesi, insana olayların olumsuz etkileri karşısında direnmeyi tavsiye etmiştir. Başka bir deyişle takdir-i İlahî ve doğanın kanunu karşısında teslim olmak gerektiğini öne sürmektedir (Topakkaya, 2009, 62).

Kaza ve Kadere İnanmak: Kaza ve Kader, aslında nesnelerin arasındaki ilişkiyi sağlayan ve bütünsel akıl olarak da bilinen doğa kanunları ve kurallarıdır. Bütünsel akıl (Kâmil akıl) da tüm işlerin yürümesini sağlayan ve tüm varlıkları yaratan Allah'tır (Aurelius, 2016, 84).

Hayır ve Şer: Olayların Hayır ya da Şer şeklinde ikiye ayrılması mutlak olmayıp, insanın olaylara karşı algılama biçimine bağlıdır. Burada kafa karışıklığına yol açan nokta; Revâkîlerin Kâmil aklın, evrendeki her şeyi en iyi şekilde yönetmesi görüşünden yola çıkarak Şerr'in evrendeki varlığının açıklanmasıdır. Bu noktada onlar zıtların yan yana olduğunu kabul etmekle beraber, Şerr'in varlığının -varlık âleminin Kemâle ermesine vesile olması nedeniyle- zarûrî ve elzem olduğunu bile öne sürmektedirler (Topakkaya, 2009, 61).

Akla Tâbi Olmak ve Fazilete Erişmek: Akıldan daha iyi ve daha üstün bir merci yoktur. Dolayısıyla insan tüm duygularını akla tabi tuttuğu takdirde, tüm yargıları doğru yönde olacaktır (Megi, 1386, 46),

Revâkîlerin Hak'la İlgili Bakış Açıları: İlk dönemlerinde materyalis olan revâkîlerin değişen sonraki görüşüne göre; her şeyden üstün, bilge ve güçlü olan bir Allah vardır. Hiçbir amel ve eylem onun gözünden kaçmaz ve hiçbir şeyi ondan saklamak mümkün değildir. O bizim düşüncelerifmiz ve duygularımıza bile hâkimdir. Bu yüzden onu tanıyıp, ona tabi ve teslim olmak gerekir (Epictetus, 28). Revâkîlere göre Allah; gücünün bütün nesneleri etkilediği ve en ufak konuların bile onun emri ve iradesi dışında gerçekleşmediği bir Allah'tır (Beriye, 50-47 ve 160).

İntiharın Caiz Olması: Revâkîler, ruhun dengesi bozulduğu ve kabul görülemez irite duygu problemlerin yaşandığı durumlarda intiharı câiz bulurlar. Onlara göre, insanın nefsin arzularından kurtulmak için intihar etmesi yerinde bir davranıştır. Bu anlayışa göre, vücudun insana ait olduğundan intihar edip etmeme hakkına da sahip olması yönündedir (Furûgî, 73).

Öfkenin Kontrol Altına Alınması: Revâkîlere göre; insanı öfkelendirebilen her kimse aslında onun sahibi ve mâlikidir. Başka bir ifadeyle insan birine kendisinin ruhsal ve zihinsel dengesini bozmasına izin verdiğinde, aslında kendi ruhunu ve canını onun eline bırakmış olur (Arslan, 2008, 368).

İçgüdüsel Arzular ve Şehvetlerin Kontrol Altına Alınması: Revâkîler, aşırı cinsel ve içgüdüsel eğilimlerin hoş olmadığı kanaatindedirler. Zira şehvet insanı esir edip, insanı kendisine köle yapar (Arslan, 2008, 368).

Kendini Tanımak: Onlar, Sokrates'in "kendini tanı" meşhur sözünü ilke edinmişlerdir. Bu sebeple "kendini tanıyan, Allah'ı da tanır" görüşünü öne sürmüşlerdir (Seneca, 1999, 304)

Küfür ve Hakaret Karşısında Sessiz Kalmak: Âkil insan küfür karşısında sessiz kalır. Bilgin bir Revâkî, başkalarının kendisine karşı hakaretlerini köpeğin havlaması gibi görür.

Kanaatkâr ve Sade Yaşamak, Lükse Düşkün Olmamak: Lüksten uzak durmayı, tasarruflu yaşamayı, yetinmeyi ve kanaat etmeyi meslek edinmek gerekir. Yoksulluğa karşı bakış açısı, kınamak yerine olumlu ve insaflı olmalıdır. Onların açısından, kanaatkâr bir insan her açıdan zengindir (Seneca, 1999, 34).

İyilik Yapmak ve İnsanlara Karşı Sabırlı ve Uyumlu Davranmak: Revâkî bir insan, yaptığı iyilikler ve hizmetler karşısında bir beklentide bulunmaz. Revâkîler bize, yaradılışımızın amacı olduğu üstümüze düşen görevlerimizi istikrarlı bir şekilde yerine getirmemizi tavsiye ediyorlar (Topakkaya, 2009, 60).

Haşır Neşir Olduğumuz İnsanları Seçmekte Dikkatli Olmak: Ahlakî değerleri bozulmuş insanlarla arkadaşlık kurmaktan kaçınmamız gerekir. Zira onların bozuk değerleri bize de yansıyabilir. Arkadaşlarımızı bizimle aynı değerleri paylaşan, hatta bize bir şeyler katabilen insanların arasından seçmeliyiz (Seneca, 1999, 84-85)

Nefse Hâkim Olmak: Bazen, sakınılması mümkün olan şeylerden uzak durarak bazı zorlukları yaşamak gerekiyor. Örneğin: Soğuk havada uygun elbise veya ayakkabı giymemek ya da yemek ve su elimizin altındayken aç ve susuz kalmak. Bu da bizim gelecekte karşılaşabileceğimiz zorluklara karşı güçlenmemizi sağlar. Bunun üzerine Revâkîler günlük hayatta yaptıkları işler sırasında bazen hoşlarına gitmeyen bir işi yapıyor ya da sevdikleri bazı şeyleri yapmaktan vazgeçiyorlar. İnsanın her gün nefis sorgulaması ve muhasebesi yapması gerekir (Gökberk, 2016, 104).

Geçmişi Bırakmak ve Geleceğe Bakmak: Geçmişi değiştirmenin mümkün olmadığı ve onu düşünmenin sadece vakit ve duyguları harcamaktan ibaret olduğuna göre, geçmiş hakkında düşünmeyi bırakmalıyız.

Servet ve Şöhret Peşinden Gitmemek: Toplumsal makam ve mevkileri umursamamak huzurlu olmamızı sağlar. Servet ve mal varlığına ihtiyaç duymamak, servete sahip olmaktan daha değerlidir. Servet, insanları mutsuz ve perişan edebilir (Seneca, 1999, 247, 283).

İşlerin Akibetini Göz Önünde Bulundurmak: İşlerin öncesi ve sonrasını, onların ortaya çıkaracağı sonuçları dikkate alıp, inceledikten sonra girişimde bulunulmalıdır.

Ölümü Düşünmek: İnsanın, gaflete düşmemek, alçaklıklara yönelmemek ve her işte aşırıya kaçmamak için, her an öleceğini düşünmelidir (Seneca, 1999, 84-85, 293).

Evlilik Dışı Cinsel İlişkilerden Kaçınmak: Markus'a göre; cinsel ilişkiyi küçük parçalara bölündüğünde, hiçbir değerinin olmadığı, akılsızca olduğu ve uğruna hayata zarar verdiği sonucuna varılır. Revâkîler ise cinsel ilişkiye karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olmalarına rağmen evliliği destekliyor ve akıllıca buluyorlar.

İnzivayı Bırakmak: İnsanın toplumsal bir hayatı olmalıdır. Hiçbir bireyin toplumdan kopup, inzivaya çekilmesi câiz değildir. Zira insanlar birbirleriyle yardımlaşmak ve iş birliği içerisinde olmak için yaratılmışlardır (Orlius, 312).

Evrenin Mükemmel Düzenine İnanmak: İçinde bulunduğumuz evren mükemmel bir düzene sahiptir. Allah'ın yarattıklarından oluşan dolayısıyla kendisi de yaratılan olan toplumda meydana gelen olaylar, İlahî takdire bağlı olduğu için, hayırlı olanlardır (Laertios, 2013, 347).

Suskunluğa Alışmak: Epictetus'un görüşüne göre insan suskunluğu adet edinmeli ve gereksinim dışında konuşmamalıdır. Konuşması gerektiğinde de boş laflar söylemek yerine, güzel ve yaraşır biçimde konuşmasılıdır.

Revâkîlerin yukarıda bahsedilen görüşlerinin yanı sıra önem verdikleri bir takım temel ilkeleri de vardır. Bu ilkeleri şöyle özetlemek mümkündür: (Topakkaya, 2009, 56-67).

1. İnsanlar arasında ırk ve etnik birliği,
2. Bireylerin arasında eşitliğin ve neticede toplumsal adaletin sağlanması,
3. Kadın ve erkeğin arasında değer eşitliği,
4. Kadın ve çocuk haklarına saygı göstermek,
5. İyi niyetli olma ve ailede ihlas ve sadâkate yürekten bağlı olmak,
6. Hayırseverlik, hoşgörülü olmak, sadaka vermek, insanlara yardım etmek,
7. Kayıtsız şartsız insan severlik.

Eğer Revâkîlerin öne sürdüğü ahlakî ilkelerin hiçbirisini bile kabul etmezsek, ilgimizi çeken ve hakkında düşünmemizi sağlayan en az bir konu vardır. O da Revâkıyye'nin ahlakı felsefelerinin merkezine oturtmalarıdır. Ki bu durum Schwegler'in şu ifadesinde açıkça ortaya konulmuştur; "Onların en önemli ayrıcalığı, yıkımlar ve yozlaşmalar çağında, ahlakî düşünceler ve değerlere bağlı olmalarıdır" (Stiss, 328).

2. Mevlânâ ve Mesnevî

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'si, antropolojik ve ahlakî konuları içeren, tasavvufun konularını didaktik bir üslûpla ele alan, Mevlânâ'nın tasavvuf

anlayışını yansıtan İslam kültürünün en önemli eserlerinden biridir. Mesnevî'nin asıl ve en temel konusu din ve dinin üç temel dayanağı olan şeriat, tarikat ve hakikattir. Mevlânâ, eserinde yer alan hikayelerindeki destansı karakterlerin dilinden; insanın duygularını, onun yozlaşma nedenlerini ve manevi yönünün gelişmesi gibi konuları ele almaktadır. Mevlânâ anlayışında ahlak ve irfanî sülûk bir bütündür. Başka bir ifadeyle irfanın varlığı ahlak olmadan mümkün değildir. *Mesnevî*'deki çoğunlukla temsilî hikâyeler toplumsal, ahlakî, felsefî, hikmetli ve kelâmî konularla iç içedir. *Mesnevî*'de müritlerin canlı, görkemli ve gittikçe gelişen bir şekilde dönüşüm yoluna girip, maddi dünyadan ayrılma aşamalarını katederek fenâfillâha nasıl ulaşacakları anlatılır. *Mesnevî*, zihin ve düşünceyi muazzam betimlemelere yöneltmekle kalmıyor, aynı zamanda insanın duyuları ve vücut azâsını da içindeki duygularıyla aynı yöne yönlendiriyor. *Mesnevî*'de, ahlak sadece bir bilimden ibaret olmadığı gibi, canlı ve akışkan bir hayat biçimi ve eylem mahiyetindedir (Atay, 2016, 1233-1247). Nitekim Revâkıyye doktirininde de ahlak sırf kuru bir talimat, bilimsel temelli bir ekol ya da etiketten ibaret değildir. Bilakis teori ile pratik ve ahlak ile manevi sülûk arasında sağlam, düzgün ve insicamlı bir ilişki mevcuttur. Zira aşağıda da ifade edildiği gibi Mevlânâ ve Revâkıyye felsefesi arasında pek çok benzerliğin varlığından sözetmek mümkündür. Revâkîlerin ahlaka ilişkin bakış açıları, Aristo'nun ahlak anlayışından tamamen farklıdır. Aynı şekilde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde de söz konusu olan ahlak, İbn-i Miskeveyh'in *Tehzîbu'l-Ahlâk'*ı, Hâce Nasreddin-i Tûsî'nin *Ahlâk-i Nâsirî*'si ve hatta Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet'*i gibi ahlak bilimcilerinin eserlerinden de ayrışmıştır (Öngören, 2004, 441-448)

Burada; Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde geçen düşünceleri ile Revâkî felsefesinin düşünceleri arasındaki benzerlikler çeşitli başlıklar altında ele alınacaktır. Bu doğrultuda, benzerliklere odaklanmak amacıyla konuyla ilgili tüm örnekleri göstermekten ziyade, örneklerin sayısını en aza indirerek, bazı açıklayıcı örnek beyitler gösterilmeye çalışılmıştır.

2.1. Hayatın zorluklarına katlanmak ve ümitli olmak

Bilindiği üzere; tüm ilahî ve beşerî sistemlerde hayatta karşılaşılan zorluklar ve güçlüklere katlanmak övülmüş ve insanlara tavsiyeler verilmiştir (Teber, 2011, 665). Hem ilahî dinlerden kaynaklanan mezhep ve tarikatlarda hem de felsefî öğretilerde insanın karşılaşacabileceği zorluklar üzerinde durulmuştur. Mevlânâ da Revâkîler gibi bu dünyanın meselelerinin değişken ve geçici olduğu üzerinde durmaktadır. Mevlânâ'ya göre; her şey bu dünyada sürekli değişim ve dönüşüm halindedir. Hiçbir rahatlık, mutluluk, gam, keder, üzüntü, zorluk, güçlük ve sıkıntı ilk halinde kalmaz. Her karanlığın arkasında ışık ve aydınlık vardır. Dolayısıyla her hâlükârda ümitli olmak ve ümidi kaybetmemek gerekir:

"Ne çok işler ki başta zor geldi!
Daha sonra çözüldü, güçlük geçti
Ne çok ümitler var ümitsizliğin ardından
Ne çok güneşler var karanlığın ardından" (Mesnevî: 2924 – 2925/3)

2.2. İnsanların, Fırkaların ve Mezheplerin Arasındaki Birlik

Mevlânâ'nın, Revâkîler gibi bütün dinlere, mezheplere, ayinlere ve fırkalara karşı bütünsel ve birlikçi bir bakış açısı vardır. Onun görüşüne göre; İnsanların dinleri,

mezhepleri ve inanışları arasındaki farklılıklardan ortaya çıkan düşmanlıklar onların cahilliklerinin göstergesidir. Çeşitli renklerin ve çoğunlukların bulunduğu mecazî dünyada esir olmak, insanı renksizliğin olduğu asıl ve esas dünyadan alıkoyar (Atay, 2009, 87-101).

Renksizlik dünyasında Musâ ve Firavun birbiriyle barışıkdırlar, oysa renkler dünyasında onların dinleri, ayinleri ve izleyenleri arasında durmadan savaş, kavga ve münakaşa vardır. Bu anlayışın mükemmel bir örneği Nasrânîleri katleden Yahudî Padişahla ilgili iki temsilî hikâyede gözlemlenmektedir. Öyle bir birlik göstergesi bu dünyada hiçbir zaman olmamış ya da olmuşsa ruhların saf dünyasında gerçekleşmiştir.

"Bundan önce biz tek bir ümmet idik
Kimse bilmezdi bizim iyi mi kötü mü olduğumuz" (Mesnevî: 285/2)

"Renksizlik, rengin esiri olduğunda
Bir Mûsâ, başka bir Mûsâ ile savaşa girişir
Ama önceki renksizliğine eriştiğinde
Mûsâ ile Firavun birbiriyle barışır" (Mesnevî: 2467-2468/1)

2.3. İnsan Nefsi

İnsan ve İblis konusunda, Mevlânâ, Revâkîlerle aynı görüştedir. Şöyle ki: Allah, kendisinin mükemmel mazharını yaratmak amacıyla, tıpkı bir ayna gibi onun tüm sıfatlarının göstergesi olan insanı yarattıktan sonra, onun vücuduna sefa ve aydınlık bahşetti. İnsanın karşısında da sayısızca karanlıklardan ibaret olan İblis'i yarattı. Çünkü bir zıt olmadığı sürece, aradaki farklar bilinmez, farkındalık gerçekleşmez:

"Yarattı Padişah sineye sahip birini
Şahlığının tıpkı aynası olsun diye
Sınırsız sefalar verdi ona sonra
Karanlıktan yaptı zıddını ardından (Mesnevî:2153-2154/6)

2.4. Takdir-i İlahî

Tasavvuf'un temelindeki anlayış, tıpkı Revâkîlerde olduğu gibi, ilahî takdir konusundaki sağlam bir inançtır. İnsan, hayatındaki meseleleri, Kâmil iradenin gerçekleşeceği yöne yönlendirmelidir. Mutasavvıf, naçiz beşerî iradeyi, Hakkın sonsuz iradesine bağlamaya çalışmalıdır. *Mesnevî*'de bu anlayış; tevekkül, istisnalara dikkat etmek, duyarsızlık ve gaflet çemberinden kurtulmak, sebep aramamak, teslim ve rıza göstermek gibi kavramlar ve terimlerle ifade edilmiştir. Revâkîye'nin bu görüşü *Mesnevî*'de yer alan tüm hikâyelerde çeşitli şekillerle öne sürülmüştür. İnsan, evrendeki olgular ve eylemler konusunda tüm öngörüler ve önlemlerde bulunsa bile, yine Allah'ın iradesi yönünde olan eylem gerçekleşir.

Mevlânâ'nın bu anlamdaki tavsiyesi; insanın, önlemlerini Cenab-ı Hakk'ın iradesi yönünde bulundurması ve kendi iradesine bel bağlamaması gerektiği yönündedir. Çünkü gerçekte insanın, ilahî kararın karşısında teslim olmaktan başka çaresi yoktur. Aslında *Mesnevî*'deki şiirlerin büyük bir kısmının, bu düşüncenin ifadesi olduğunu söylemek mümkündür:

"Teslim u rıza'dan başka ne çare var?
Hunhâr erkek aslanın elinde avucunda" (Mesnevî: 577/6)

2.5. Kaza ve Kadere İnanmak

Revâkîlerin Kaza ve Kadere tam ve sağlam bir inançları vardı ve bunun evrenin kaçınılmaz olgularından olduğuna inanıyorlardı. İran tasavvufunda ve özellikle Mevlânâ anlayışında da Kâmil ilahî bilim olarak kaza, kesin ve kaçınılmaz bir olgudur. Bu anlayışa göre, âlemdeki tüm olaylar ilahî takdir ve irade üzerine gerçekleşir. İlahî takdir gerçekleştiği zaman, insanın gözü gerçekleri ve hakikati görmemek üzere kapanır. Akıl ise hayrete düşer:

"Kader gelince gözler kapanır
Aklımız dahi ne yapacağını bilemez, şaşırır" (Mesnevî: 240/1)

Bu noktada Mevlânâ; kader geldiğinde ve insana çemberi daralttığında, işlerin düğümünü çözen yine Allah'ın olduğuna dikkat çeker. Mevlânâ, bu anlamda, insanlardan teslim olup, rıza göstermeye yönelmelerini ve ilahî takdir ve iradeye boyun eğmelerini ister:

"Kilit bir zifttir, onu açan da bir tek Allah
Sana düşen de teslim olmakla rıza göstermek" (Mesnevî:3037/3)

2.6. Cebir (mecburiyet) ve İhtiyar (irade)

Bu mesele, geçmişten beri beşerin zihnini meşgul ettiğinden dolayı insanın zihinsel meselelerinin en önemli ve en tarihî konularındandır. Mevlânâ, Ravakîler gibi, insanı "Mecbur bir oluşum" olarak nitelemekte ve onun teslim olup ve rıza göstermekten başka çaresinin olmadığı kanaatini dile getirmektedir. Bununla birlikte Mevlânâ, cebir yerine cebbâriyet kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Böylece o, bir yandan Eşarilerin kullanıldığı mutlak cebir kavramını kullanmaktan kaçınırken, diğer yandan insanın, hayattaki sıradan işleri düzene koyabileceği iradesine de değer vermektedir. İnsanın, günlük hayatıyla ilgili sahip olduğu küçük çaptaki iradesi de aslında bu mutlak cebrin içinde barındırılmıştır. Bu yüzden *Mesnevî*'de, hem cebir hem irade hem de havale etmek anlamına gelen Tefvîz ve Mevlânâ'nın deyimiyle Mecburî İrade olarak bilinen cebir ile irade arasındaki konum üzerinde vurgu yapılmaktadır.

Mevlânâ "Teslim olmak ve rıza göstermekten başka ne çare var?" diye yer yer tekrarladığı halde, Aslan ile Keçi adlı hikâyede olduğu gibi pek çok yerde, insanın tevekkül'e karşın çaba göstermesi gerektiği üzerinde de vurgu yapmaktadır.

Mevlânâ'nın mecburî iradeyi savunmak yönündeki gerekçeleri pek felsefî mahiyette olmayıp, daha çok zâhirî olguları kapsamaktadır:

"Bizim de bir irademiz var şüphesiz
Hisleri de inkâr edemezsin apaçık" (Mesnevî: 2967/6)

Mevlânâ ayrıca, insanların arasında emretme, yasaklama, öfke, lütuf, merhamet, övgü ve yergi gibi yaşanan duygular ve eylemlerin, insanî iradenin varlığının kanıtı olduğuna inanmaktadır:

"Emretmekle yasaklamak, öfke ile taltif u serzeniş
Ey temiz yürekli! İradeli kimseden başkasına değil ait" (Mesnevî: 2973/5)

Buna rağmen aşağıdaki beyitte de şöyle der:

"Bu cebir değil, Cebbârlığın ta kendisidir
İnlemek içindir Cebbarlık diye onu algılamak" (Mesnevî: 617/1)

Mevlânâ'nın görüşüne göre; felsefî ve akıl yönünden meseleye bakıldığında, mutlak Cebr'in kâinata hâkim olduğu konusunda hiç şüphe yoktur:

"Akıl yönünden bakılırsa, cebir kaderden daha suçlu
Zira Cebir'e tâbi olan inkâr eder hisleri ile iradesini" (Mesnevî: 3009/5)

Fakat eğer aşkla, iç görüyle ve coşkunca baktığımızda, ancak o zaman "Mecburi İrade"yi idrak edebileceğiz:

"Putlara tapmayı kendiniz seçmişsiniz
Ne diye Cebir mi, irade mi? deyip duruyorsunuz" (Gazeliyât-i Şems: 718)

Buna rağmen, ona göre; Cebir mi irade mi? tartışması insanı doğru davranışlardan alıkoyan gereksiz, faydasız ve münakaşalı bir tartışmadır:

"Gazelimde Cebir ile kader olsa da geç bunları
Zira bu bahisten, münakaşadan başkası hâsıl olmaz" (Gazeliyât-i Şems: 545)

2.7. Günlük Olarak Nefis Muhasebesi

Revâkîlerin başlıca ilkelerinden biri, günlük olarak nefis muhasebesidir. Mevlânâ da insandan, nefsânî heva ve heveslere kapılıp, günah işledikten sonra, ilahî cezaya isyan etmek yerine, kendi nefsini suçlayıp, onu sorgulamaya ve muhasebesini yapmaya yönelmesini istiyor:

"Nefsini suçla ey delikanlı
Bırak İlahî adalet cezasına isyan etmeyi
Töbe et mertçe, koyul doğru yola akıllıca
Kim yaptıysa zerre kadar iyilik,
Görür neticesini er veya geç
Bırak nefsin büyüsüne kapılmaktan övünmeyi
Zira Hak Güneşi göz yummaz bir zerreye dahi" (Mesnevî: 430-432/6)

2.8. Öfke ve Şehvetten Perhiz Etmek

Revâkîlerin görüşüne göre; öfke insana galebe etmemelidir ve insanı öfkelendirebilen her kimse aslında onun sahibi olmuştur. Ancak, Mevlânâ'nın bu anlamdaki görüşü, vahdet-i şuhûdî bir bakış açısıyla, öfkeyi, Zat-ı Hakk'ın kahır edici sıfatının bir yansıması olarak nitelemektedir. Bununla birlikte, öfkeyi dizginleme ile kontrollü olmanın da kaçınılmaz bir gereksinim olduğu kanaatindedir.

Şehvet konusuna gelince, Mevlânâ da Revâkıyye ekolünde vurgulandığı gibi aynı perhizden söz etmektedir. Mevlânâ, şehveti bütün günahların başlıca nedeni olarak öne sürüyor:

"Şehvetleri, lezzetleri terk etmek cömertliktir
Şehvetin içine batan bir daha doğrulmaz" (Mesnevî; 1273/2)

"Bozulmuş yemeği yiyen kişi
Kusuncaya dek bulanır midesi
Öfkeye gelince, kusma onu çünkü
Tatlı dilli olursun ceza günü" (Mesnevî: 3378-3379/1)

2.9. Ânı Değerlendirmek

İran irfanının, anı değerlendirme gibi bir mahiyeti vardır. Mutasavvıfın, geçmişi ve geleceği bırakıp, şimdi ve şu anı yaşaması gerekir. Revâkıyye anlayışının da esas ilkesi bu noktaya odaklıdır. Mevlânâ'nın da dilinde, "İbnü'l-vakit" kavramı, bu özel kavram olan "Şimdi ve Burada"yı ifade etmek üzere kullanılmıştır:

"Anı yaşayan sûfî, merak etmez yarını
Yarına aldanan, çabuk bırakır her şeyi" (Gazeliyât-i Şems: 2498)

"Anı yaşarsa sûfî ey refik
Yarının yolundan söz etmek ne demek
Ancak sen eğer sûfî değilsen
Varlığı yok eder veresiye bilesin" (Mesnevî: 133-134/1)

Bu noktada söylenmesi gereken ayrıntı, Mevlânâ'nın safi olarak nitelendirdiği Sâlik'in konumunu, "İbnü'l-vakit" sufiden daha üstün bulmasıdır. Ona göre; safi için tüm zaman dilimleri onun, içinde bulunduğu ruh haline bağlı olarak değerlendirilir:

"Sûfî İbnü'l-vakittir sözde
Lakin Sâfi âsûdedir vakit ile anlardan
Anlar, onun azmine ve fikrine bağlı
Onun İsâ misal nefesinden olur canlı" (Mesnevî: 1426-1427/3)

2.10. Akıl Yolunu İzlemek

Revâkıyye anlayışında aklı izleme konusuna çokça yer verilmiştir. Arifler ve mutasavvıflar da her ne kadar görünürde akıl ve rasyonellikle barışık olmasalar da işlerin düzene girmesi ve toplumsal hayatın devam etmesi için akla ihtiyaç önem vermişlerdir. Zira akıl Allah'ın verdiği en büyük nimet ve onun varlığının en büyük kanıtıdır. Bütün yolları aydınlatan akıldır. *Mesnevî*'ye gelince, bu eserde iki çeşit akıldan söz edilmiştir: 1. Kâmil (bütünsel) akıl 2. Cüzî (Öğrenilmiş) akıl.

Bütünsel akıl, insanın nefsinin yücelmesini sağlar, cüzî akıl ise durdurucudur ve alçak görüşlülüğe yol açar. Mevlânâ Revâkîlerin görüşleriyle aynı yönde olarak, Kâmil aklın, varlık dünyasının hâkimi ve ona erişmeyi Sûfî'nin sülûkunun nihâyi aşaması olduğuna inanmaktadır:

"Tüm âlem Kâmil aklın suretidir
O, afacan çocukların babasıdır
Kâmil akla isyan eden her kimse
İt görünür Kâmil suret ona
Barış bu babayla, bırak isyanı
Altın halı gözüksün diye, çamurlu su sana" (Mesnevî: 3259-3261/4)

Daha da önemlisi; Mevlânâ Revâkîler gibi, insanların Kâmil akıldan doğduğuna inanıyor:

"Kâmil akıldan doğmamızın nedeni
"Babasının canı" diyen nidasının duyulmasıdır.
Hep çağırır bizi: Evlatlarım gelin diye
Sofra donandı fakat yar yalnızdır" (Gazeliyât-i Şems: 106)

Dolayısıyla, nihai kemalin gerçekleşmesi için, cüzî aklımızı, Kâmil Akla ulaştırmalıyız:

"Nasıl düşünürsün cihan ile Kâmil aklın, cüzî akıldan doğduğunu
Ne işe yarar bir parçacık akıl, hûnhâr bir denizde?" (Gazeliyât-i Şems: 590)

2.11. Küçük ve Büyük Âlem

Revâkıyyenin temel ilkelerinden biri; insanın görünürde sagîr âlem, varlık dünyası ise görünürde kebîr âlem olduğu, ancak hakikatte insan, kebîr âlem ve varlık dünyası bütün enginliğiyle sagîr âlemdir.

İran irfan ve tasavvufunda da varlık dünyasının insan eksenli olduğunu ve insan varlığının önemini ifade etmek amacıyla bu nokta üzerinde daima vurgu yapılmaktadır. Nitekim ağaç meyveden daha üstün olsa da ağacın var olmasından beklenen nihai amaç meyvedir. İnsan da hilkatin ve yaratılış dünyasının meyvesi konumundadır:

"Görünürde küçük âlem olsan da
Manada büyük âlemsin
Meyvenin temeli zahirde bir dal olsa da
Bâtında meyve vermek içindir varlığı" (Mesnevî: 521-522/4)

2.12. Mutlu Yaşamak

Mevlânâ'nın doğrudan mutlu yaşamaya değindiği noktalar belki parmakla sayılacak kadar az olmuştur. Çünkü o mutluluğun, gam ve kederin içinde barındığına, ancak iç görüyle bakıp, dikkat ederek ona erişebileceğine inanmaktadır. Mevlânâ'ya göre; keder ve üzüntüye kapılmayan ve dünyadaki nimetlerden yararlanabilmek için üzüntüler içinde bile mutlu olmayı başaran tek insanlar âkillerdir:

"Dünyada gamdan değil nimetlerden yararlanırken; akil
Pişmanlık içende mahrum kalmış; cahil (Mesnevî: 1409/5)

2.13. Küfür ve Hakaret Karşısında Susmak

Revâkîler, başkalarının kötülükleri karşısında sessiz kalmanın bir erdem olarak, onların kötü amelleri ve hakaretlerine verilecek en iyi cevap olduğunu her zaman vurgulamışlardır.

Çünkü "Eblehlerin cevabı suskunluktur" atasözüne dayanılarak ahmaklığın ve aptallığın, sessizlik ve suskunluktan başka bir cevabı yoktur:

"Onun ne olduğunu iyice kanıtlayan suskunluktur
Bu da, "sessizliktir ahmakların cevabı" demektir" (Mesnevî: 3297/4)

"Sen tatlı hazır cevaplılığınla benim cevabımı veremeyecek değilsin
Yoksa beni ahmak yerine mi koydun ki sessizlik oldu cevabım?!" (Gazeliyât-i Şems: 1622)

2.14. Kadın ve Erkek Eşitliği

Kadına karşı ayrımcı bakış hala toplumları incitmektedir. Revâkîler bu ayırımcı bakışa karşı oldukları gibi kadın ve erkeğin -ayırım yapmaksızın- yaratılışını tek bir cevherden olduğunu öne sürmüşlerdir. Aynı şekilde Mevlânâ da insanın -kadın ve erkek ayrımı yapmadan- varlık hakikatinin cisimden değil candan olduğundan

ve elbette bu noktada hakiki zatın nezdinde erkek ve dişi olmanın söz konusu olamayışından da söz etmektedir:

"Dişi lafzıyla anılan bu güzel şey candır
Bu da Arapların ona taktığı lafızdır
Lakin can ilgilenmez erkek dişilikle
Ruhun ilgisi olmaz kadın erkek işiyle"
Erkek dişilikten ötedir, yoksa ruh u can değil
Bu kuru ve ıslakla işi olan bir can değil" (Mesnevî: 1974-1976/1)

Daha da ötesi, Mevlânâ özellikle kadından bahsettiğinde, onu erkekten daha üstün ve yüce bir konumda bulur. Kadın bütün ariflerin düşüncesinde ve tasavvufi anlayışında ilahî cemalin mazharıdır (Zât-ı Hakk'ın güzelliğinin mazharıdır).

"Allah'ın nurudur bu, bildiğin sıradan sevgili değil
Yaradandır bu kesin, sanki yaratılan varlık değil" (Mesnevî: 2437/1)

2.15. Dünyaya ve Hayata İronik Bakış

Sokrates'in bu anlamda meşhur bir sözü vardır. Onun açısından; "insan bilge oldukça dünyaya ve içindekilere karşı umursamaz olur." Revkîlerin ve Mevlânâ'nın da düşünceleri Sokrates'le aynı yöndedir. Mevlânâ ayrıca bu yöndeki görüşünü takdir-i ilahî'ye teslim olmaya bağlıyor. Onun görüşüne göre; bilgelik mertebesine ulaşmış olan insan, hayatın tatsızlıkları karşısında gamlı ve kederli olmadığı gibi, hatta güler ve umursamaz dahi olur:

"Derstir bu hikâye sana ey can
Ki razı olasın Allah'ın takdirine
Ki uyanık olasın ey her şeyi iyi zanneden
Aniden tatsız bir olayı yaşadığında
Başkalarının ödleri korkudan koptuğunda
Sen olasın gülen çiçek, iyi günde kötü günde
Tıpkı çiçek gibi yapraklarını dökerken
Gülmeyi unutmayan, eğrilip bükülmeyen
Bir diken yüzünden neden gam yiyeyim der
Yoksa gülmeyi zaten dikenden öğrenmedim ben?
Ağzından ez kaza çıksa bile boş laflar
Emin ol ki gülüş kurtarır canını beladan" (Mesnevî: 3255-3260/3)

2.16. Geçmişte Yaşananları Umursamamak

Revâkîlerin en temel ve uygulamada en zor olan ilkelerinden biri, geçmişteki konularla ilgilenmemektir. Onlara göre; insan geçmişin esiri olmamalı, geçmişte kalan üzüntüler ve sıkıntıları sürdürmemelidir. Eğer insan "Şimdi ve Burada", çevresinde var olan güzelliklerden yararlanıp mutlu olursa, karşılığında çevresine de mutluluk yansıtabilirse, onları kaybettikten sonra yerinmez, üzüntüye de kapılmaz. *Mesnevî*'de bunlar gibi çok fazla örnek bulunmaktadır.

"Geçmişe yerinmek hatadır
Giden geri gelmez, onu anmak hebadır" (Mesnevî: 2244/4)

"Dedi ki: Artık geçmişe de geçenlere de üzülme
Senden geçtikten sonra, geçenlere yerinme" (Mesnevî: 2253/4)

2.17. Gerçekleşmesi Muhtemel Olmayan Dilekler Dilememek

Revâkîler dileklerden kaçınmayı ve özellikle gerçekleşmesi muhtemel olmayan dilekler dilememeyi özgür ruhluluğun tecellileri olarak nitelemişlerdir. Eski İran'ın da hikmet biliminde, İran Padişahı Keykâvûs'un, aya ulaşmak için kartallara tutunarak onlarla birlikte uçması, bu görüşe bir işarettir. Genel olarak İran tasavvufunda özellikle de Mevlânâ'nın irfani anlayışında bu konu temel ilkelerdendir:

"Olsa olsa Ölçülü olmalı arzun dileğin
Bir yaprak saman, devirmez ki dağı" (Mesnevî: 140/1)

"Hevadır arzudur insanların havası
Hevayı bırakırsan, işte o zaman gelir işaret, Hû'dan" (Mesnevî: 1101/1)

2.18. İnsanın Fazileti ve İradesi

Revâkıyye felsefesinde, fazilet (erdem), iyi irade anlamına gelir. Kötü irade ise rezilet olarak bilinir. Fazilet ve rezilet her ikisi de insanın irasesinde bulunur. Faziletin özünde -mükâfat ve cezadan bağımsız olarak ve dış etmenlerden etkilenmeksizin- iyilik var olmaktadır. Revâkîlerin açısından dış olaylar, iyi iradeye yani fazilete sahip ve dış etmenlere karşı umursamaz ve esnek olan bir insanın özündeki yapısını bozamaz. İyi iradenin iki önemli özelliği vardır:

1. Dünya olaylarından etkilenmemesi
2. Doğayla uyum sağlayıp, mutabık olması

İran irfanında da fazilet kavramı ve iyi ile kötü kavramları dışsal bir olgu olmadığı gibi, insanın nefsindedir. Çoğu rivayetlerde ve temsili hikâyelerde bunun bariz örnekleri gözlenmektedir. Padişah ve Cariye hikâyesinde Semerkand'lı Altıncı'nın öldürülmesinde, ya da Hızır Peygamberin yolculuk sırasında, Hz. Mûsa'ya, gemiye ve genç adama karşı takındığı tavırları v.s. gibi hikâyeler özde var olan fazilete dikkat çekmektedirler. Her ne kadar sıradan insanlar, onun sırrını algılayamasalar da:

"Hızr'ın o gencin boğazını kesmesini
İdrak edemez sıradan halk onun sırrını
Gemiyi de kırmasında denizin ortasında
Yüz tane hikmetle doğruluk var bunu yapmasında" (Mesnevî: 224 ve 236/1)

2.19. Hayır, Şer ve Âlemin Düzeni

Revâkîler, âlemin düzeninin bizatihi şer olduğu görüşünü öne süren Kelbiye tarikatı mensuplarının tam tersine, âlemin düzenini mutlak manada hayır olarak nitelemişlerdir. Onların görüşüne göre hayır ve şer, mutlak olgular olmayıp, sırf insanın yaşadığı meselelerin niteliğidir. Birçok meselenin birisi için hayır ve diğeri için şer olduğuna şahit olmuşuzdur. Dolayısıyla mutlak anlamda hayır ve şer diye bir şey yoktur. Kaldı ki, Revâkîlere göre; doğa düzeninin fıtratında kötülük değil iyilik vardır. İnsan toplulukları da nefis itibariyle, Allah'ın yarattığı varlıklar olduğu ve onlar için gerçekleşen olaylar dahi Allah'ın belirlediği kadere dayalı olduğundan ötürü, hayırdır. Bu yüzden Revâkîler, Kelbîlerin aksine topluma karşı kötümser ve kuşkucu yaklaşımdan kaçınıp, âlemde güzel bir düzenin varlığına olan inançlarıyla birlikte enerji, neşe ve mutlulukla dolu iyimser bir bakış açısını, ortaya koymuşlardır.

Revâkîlerin âlemde var olan şer ve kötülüklerle ilgili açıklamaları da şöyledir: "Nesnelere bir bütün olarak bakıldığında, bazı parçaların yani nesnelerin ya da kişilerin yokluğu, o bütün olan kemâle hizmet ettiği anlaşılacaktır. Başka bir deyişle, her ne kadar bizim olgunlaşmamış bakışlarımızda doğada var olan bazı olgular ve hususiyetler şer ve kötü görünse de, eğer doğanın düzenini ve cihanı yaratan Allah'ı iyice tanımaya çalışırsak, görünürdeki bu noksanlar ya da kötülüklerin o bütünün iyiliği için gerçekten gerekli olduğunu fark ederiz. (Trans Erevin, 1380, 233; Atay, 2019, 52-73)

Bu nedenle kötülükler olmadan iyiliklerin varlığı mümkün değildir. Bir zıtlık durumunda, zıtlık uyumu olgusuna göre her iki unsurunda olması gerekir. Çile olmazsa lezzet de olamaz. Didaktik ve hikmetli eserlerde de fiil tarafsızdır. Fiillerin iyi ya da kötü olması öznenin yorumuna bağlıdır. Kısacası, Allah'ın yarattığı tüm varlıklar bir amacı gerçekleştirmek üzere yaratılmıştır ve varlık âlemine tam ve mükemmel bir sistem hâkimdir. Bu sistemde tüm nesneler ve olgular her ne kadar zıt ve birbirine karşı olsalar da, yan yana ve birliktedirler. Bu konu bütün tasavvufî/irfanî eserlerde özellikle Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde, iyiliğin ve kötülüğün birlikte olması gerektiği başta olmak üzere defalarca söz konusu olmuştur:

"Bu dünya savaştan hep ibaret iyi bakarsan
Zerre bile zerreyle tıpkı dinin küfr ile
Bir zerre sola atlamaya çalışırken
Öbür zerre sağa doğru savrulur
Bir zerre olmuş tepe taklak, diğeri yukarıdayken
Bak sen şunların savaştıklarına, düne kadar arkadaşken" rükûn (Mesnevî: 36-38/6)

"Yarattı Hak gam ile acıyı
Bu zıtlarla çıksın ortaya neşe diye
Zıddıyla çıkar ortaya gizliler
Lakin zıddı olmadığından gizlidir Hak
Kah nur'a bakar göz kah renge
Zıt zıddı ile gözükür tıpkı Rûmî ile Zengî
Nur'un zıddıyla tanıdın sen ışığı
Zıt gösterir zıddı çıktığında ortaya" (Mesnevî: 1128-1133/1)

Hayır ve şerr'in mutlak olmaması hakkında da açıkça şöyle der:

"Yoktur mutlak kötülük dünyada
Kötülük kıyasla bilinir, bunu da bilesin" (Mesnevî: 65/4)

2.20. Ölümü Düşünmek ve Ölümün Mahiyeti

Francis Bacon'un; "Revâkîler, ölümü ziyadesiyle büyütmüşler ve upuzun tedarikleriyle daha korkutucu görünmesine yol açmışlardır" diye bir sözü vardır (Bacon, 1384, 84). Eski Revâkîlerin bu anlamdaki görüşleri şöyleydi: "Ölümden korkmayı yenmek için, sürekli onu düşünmek gerekir. Ölümü düşünmek sağlıklı durumda ve uygun yaştayken önemlidir, hastalık ve yaşlılıkta değil. Bizim, doğanın bir parçası olduğumuzu ve bizim için biçilen rollere uymamız gerektiğini unutmamalıyız. Hayat bir misafirlik gibidir, ev sahibini fazla yormadan saydamlıkla zamanı geldiğinde misafirlikten ayrılmamız lazım". (Elsen, 1967, 308)

Ancak mutasavvıflar, özellikle de Mevlânâ, ölümün korkunçluğunu düşünen insanlar olmadıkları gibi, hatta onu aşkla özdeştirdiklerinden ötürü (Esperhom, 1396), bütün içtenlikleriyle karşılıyorlar. Onlar, ölümün bir son olduğuna değil, aşkta ufak bir oynama yapıp, âşığı bir halden, daha dengeli bir hale dönüştürerek, yüce bir maksada kavuşmasının mümkün kılındığına inanmaktadırlar. Mevlânâ'nın bu anlamdaki en güzel ifadesi, aşağıdaki matla'la başlayan bir gazelinde gözlemlenmektedir:

"Benim toprağımda eğer buğday bitirse,
Ondan ekmek pişirirken artar senin sarhoşluğun (Gazeliyât-i Şems:683)

Mevlânâ'nın ölümle ilgili görüşü pek çok gazeline yansımıştır:

"Ölünüz, ölünüz, bu aşkta ölünüz
Bu aşkta ölürseniz hepiniz ruh bulursunuz
Ölünüz, ölünüz, bu ölümden korkmayınız
Çünkü bu topraktan çıkarsanız, semaları açarsınız
Ölünüz, ölünüz, bu nefisten kopunuz
Çünkü bu nefis bir bağ gibidir, siz ise bir esir gibi" (Gazeliyât-i Şems:636)

Ancak Mevlânâ da aralarında olmak üzere ârifler Revâkîlerin, bu dünyayı bir misafirliğe benzettikleri ve misafirlik bittikten sonra, oradan efendice ayrılmak gerektiği hususundaki tabirleriyle hem fikirdirler:

"Ne gönül bağlıyorsun dünyaya! Sadece onun misafiri ol
Onun kulu ol ancak o bilir misafirin kim olduğunu" (Gazeliyât-i Şems: 467)

"Herkes bu âlemin misafiridir lakin
Onun Kimin misafiri olduğunu az kişi bilir" (Gazeliyât-i Şems: 432)

"Bu canın gurbet hanesinde ne zamana kadar misafir olacaksın toprağa?
Kalk silkele toprakları, misafir ile ev sahibinin gözüne" (Gazeliyât-i Şems: 1970)

Revâkîlerin, ölümle ilgili bir görüşleri de Heraklitus'un kuramına "evrensel yangın" anlayışını eklemek olmuştur. Şöyle ki; "Allah âleme suret bahşettikten sonra onu bir evrensel yangın sonucunda tekrar geri alır. Böylece yapmak ve bozmak (Kevn u fesâd = varlık ve yokluk)'tan oluşan sonsuz bir zincirleme oluşur. Bu düşünceye göre, her insan ve her âlemde var olan varlıklar, ardışık bir biçimde var olup, yok olmaktadırlar. Mevlânâ defalarca bu görüşle mutabık olduğunu dile getirip, hatta istircâ kelimesini de Revâkîlerin yorumladığı tarzda yorumlamıştır:

"Suret sözden doğdu, yine öldü
Dalga, kendini yine çekti denize
Suret, suretsizlikten çıktı ortaya
"İnna İleyhi Râci'ûn'a yine geldi sıra" (Mesnevî: 1140-1141/1)

"Her an gerçekleşir ölümle ric'at sana
Dünya bir saatliktir buyurdu Mustafa
Bizim fikrimiz «Hû»dan gelen bir oktur havada
Havada nasıl durur da varır Allah'a
Alınan her nefeste, yenilenir dünya
Biz ise bihaber bu yenilenmekten bekâ'da
Duru bir ırmak gibidir ömür tazelenir her an
Akmaktadır cesetlerin içinde daima (Mesnevî: 1142-1145/1)

2.21. İnzivayı Bırakmak

Kelbîler inzivaya çekilmeyi tavsiye etmişken, Revâkîler karşıt görüşte olarak, inzivayı bırakmayı ve girişken olmayı vurguluyorlardı. Mutasavvıflar da büyük bir kısmı toplumdan uzaklaşmayı ve inzivaya çekilmeyi, ruhun ve nefsin tezkiyesi ve insanın kurtuluşunun tek yolu olduğuna inanıyorlardı. Fakat Mevlânâ'nın bu bağlamdaki anlayışı Revâkîlerle aynı yöndedir. Onun bu görüşü, *Mesnevî*'sindeki hikâyelerin bir kısmında ve çoğu gazellerinde karşımıza çıkmaktadır.

"Ne diye bitkince çekilmişsin o köşeye? Neden dolaşmıyorsun?
Yoksa şom fikirmisin ki gamdan başka bir şeye takılmıyorsun" (Gazeliyât-i Şems: 2500)

"Bir köşeye oturmanın faydası yoktur sana
Mademki bu yolun kalenderleriyle yoldaşsın" (Gazeliyât-i Şems: 2647)

2.22. Kendini ve Allah'ı Tanıma

"Delfi Mabedi'nin kapısının yukarısında, altın harflerle yazılmış bir cümle vardır: Kendini Tanı". *Mesnevî* de Sokrates'in bu sözünü, kendine manifest ve felsefi arayışlarına rehber etmiştir. Bu açıdan "Kendini Tanıma" terminolojisini ortaya koyan ilk filozof, Sokrates'tir. Daha sonra Aristo bu kavramı, "İnsanı Tanıma" şekline dönüştürerek meselenin odak noktası insanların kendilerinden başkalarına yönelmiştir (Alfahuri ve Elcer, 1355, 47). İnsanların kendilerine yönelik idrak derecesinin derinliği azalmıştır. Çünkü insanlar genel olarak birbirini tanımada sadece ortak özelliklere odaklanır ve "kendi" kavramı ikinci plana düşer.

Revâkîlere göre; kendini tanımak, Allah'ı tanımanın başlangıcıdır. Tasavvuf literatüründe de bu konudan vurguyla bahsedilmiştir. Mevlânâ ise defalarca insanı, kendini tanımaya davet etmektedir:

"Peygamberin de anlattığı üzere
Kendini tanıyan Allah'ı da tanır" (Mesnevî: 2114/5)

2.23. Evrensellik

Evrensel bakış açısına sahip Revâkîler, insanları sınıflandırmada, milliyet, soy, yaşadıkları coğrafya gibi etmenlere itina göstermiyorlardı. Onlar daima insanları "Kâmil Akıl" olan bir kaynak ve cevherden yaratıldıklarını vurguluyorlardı. Onlara göre; dünyanın ülkelere bölünmesi ve coğrafi sınırların tayin edilmesi de anlamsızdır (Teber, 2014, 96). Bu konu Mevlânâ'nın şiirlerinde, insan ruhunun yüce aşamalarına bağlanır ve "İlahi Vahdet" alanı, anayurt ve vatan olarak söz konusu olur:

"Kendi bütünsel aslına çekenden bir başkası yok
Kaç peygamber ağladı ki vatan sevgisi için?" (Gazeliyât-i Şems: 2000)

"Vatan sevgisinden geç, bir sistir o
Çünkü vatan öbür taraftadır canım, burada değil
Eğer vatan istiyorsan, geç ırmaktan karşıya
Bu doğru hadisi bu kadar yanlış okuma" (Mesnevî: 2211-2212/4)

Şeyh Bahâyi de vatanseverliğin imanla ilintili olduğundan bahsederken, dünyevi vatanları kasdetmediğini vurgulamaktadır:

În vatan Mısr u Irâk u şâm nîst
În vatan şehrî'st k'ân râ nâm nîst
Z'ânki ez dünya'st în evtân tamâm
Medh-i dünya key kuned "Hayrü'l-enâm"
Mesnevî-i Nân u Helvâ/
(Fî tevîl-i kavli'n-Nebî (s.a): Hubbu'l-vatan mine'l-imân)

"Bu vatan Mısır, Irâk ve Şâm değildir
Bu vatan, adı olmayan bir beldedir
Zira bildiğiniz vatanlar, hepsi dünyadadır
Dünyayı da hangi evliyanın övdüğü görüldü

Revâkîlerin düşünceleri ile Mevlânâ'nın eserlerine yansımış görüşleri arasındaki benzerlikler, sadece bahsedilen konulara münhasır değildir. Bu benzerlikler; kanaat ve perhizle yaşamak; riyazetleri, nefsi kırmaları ve zorlukları tecrübe etmek; dünyevi ilgiler ve lezzetlerden sakınmak; yoksullara merhamet etmek; sevecen ve hoşgörülü olmak; servet ve şöhret peşinde olmamak; haşır neşir olunduğu kişileri seçmekte dikkatli olmak; sadaka vermek ve halkın yardımcısı olmak; işlerin sonuçlarını dikkate almak; Hakk'a itaat etmek; sessiz kalmak ve boş konuşmaktan kaçınmak; kurtuluş yolunda sonsuz çabalar sarf etmek anlamına gelen takvalı olmak; evlenmek; kadın ve çocuk haklarına saygı göstermek vb. gibi kavramları içermek üzere pek çok alanda saptanmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, öncelikle Revâkîlerin felsefî anlayışları ve görüşleri incelenmeye çalışılmış, daha sonra Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini ve Divanı'ndaki gazelleri irdeleyerek onun, Revâkîyye felsefesi başta gelmek üzere Eski Yunan felsefeleriyle aşina olduğuna dair belirtilere yer verilmiştir.

Bu incelemelerden elde edilen sonuçlara göre; Mevlânâ ile Revâkîlerin düşünceleri arasında pek çok benzerliğin söz konusu olduğunu açıkça söylemek mümkündür. Aradaki fark, Mevlânâ'nın; konuları çok daha geniş, hoş, cazip ve güzel bir biçimde ele alması ve onlara irfanî ve ilahî bir renk ve koku katarak yüz kat daha etkili hale getirmesi olmuştur. Ancak, ateşten yaratılmak, can ve ruh, intihar, inzivaya çekilmek, arzular ve duyguları dizginlemek, kadın ve erkeğin eşit olması gibi konuların, Mevlânâ ve Revâkîlerin düşünceleri arasındaki farklılaşma yönleri olarak sayılması da mümkündür.

Revâkîler, ruhun maddî olan ateşten yaratıldığına inanıyor ve bu anlamda, ateşin her şeyin ana kaynağı olması nazariyesini öne süren Heraklitus'un görüşünü izliyorlardı. Oysa Mevlânâ sadece şeytan ve cinlerin ateşten yaratıldığı görüşündedir. İntihar konusunda, Revâkîlerin düşüncesi ve hatta tavsiyesi; insanın, varlığının başkaları ve toplum için artık eziyet ve huzursuzluk yaratmaktan başka bir faydası olmadığını anladığı noktaya geldiği vakit, intihara girişebilmesi yönündedir. Oysa Mevlânâ Hak Teâlâ'nın Kurân–ı Kerim'deki ayetlerine dayanarak insanı ne olursa olsun intihara girişmekten men ediyor.

Revâkîlerin bir kısmının mutabık oldukları ve insanın ona yönelmesini tercih ettikleri inzivaya çekilme ve toplumdan uzaklaşma konusunda Mevlânâ'nın pek de aynı görüşte olduğu söylenemez. Mevlânâ'ya göre; insan toplumda olmalı, aynı

zamanda istekleri ve arzularını da kontrol edebilmelidir. Bu hususta Revâkîlerin büyük denilebilecek bir kısmının Mevlânâ ile hemfikir olduklarını ve insan için toplumdan uzaklaşmayı uygun bulmadıklarını da söylemek mümkündür elbette.

Revâkîlerin maddî algıladıkları ruh ve can konusuna gelince, Mevlânâ bu konulardan uzun uzun bahsederek, eserlerindeki pek çok beyitte, bunların maddi değil, manevî olduklarını öne sürmüştür. Mevlânâ'ya göre; ruh, bizim yaratılışımızdan önce var olduğu gibi, bizden sonra da var olacaktır. Lakin Revâkîlerin görüşü bu yönde olmadığı gibi, ruhun, ölümle yok olduğuna inanıyorlardı.

Arzular ve istekler konusunda ise Mevlânâ, Revâkîler gibi düşünmektedir. Ancak duygular konusuna gelince, farklı bir görüşe sahiptir. Şöyle ki; Revâkîlerin görüşleri, duyguların tamamen ortadan kalkması yönünde olmuştur. Mevlânâ ise, duyguların, hayatta yararlı olabildiği ve onların tamamen yok edilmesinin yanlış olduğu görüşünü öne sürmektedir.

Kadın ve erkeğin eşit olması konusu, Revâkîlerin vurguladıkları konulardan biridir. *Mesnevî*'de ise bu konudan açıkça bahsedilmemişken genel olarak bu konuya karşı ironik bir bakışaçısının olduğu söylenebilir. Mevlânâ bir yandan kadının Zat-ı Hakk'ın cemalinin bir yansıması olduğunu öne sürerken, diğer yandan onu aldatma, hilekârlık, akılsızlık vs. gibi kavramların tezahürü olarak nitelemektedir. Bu hususta onun, kadına pek değer biçilmediği yaşadığı dönemin kültürel ve toplumsal koşullarından etkilenmiş olabileceği muhtemeldir.

Bu çalışmada bahsedilen konular dikkate alınarak, Revâkîler ile Mevlânâ'nın görüşleri ve düşünceleri arasında oldukça fazla benzer yönlerinin olduğu ve sadece birkaç konuda görüşlerinin tam olarak bağdaşmadığı ya da farklı yönde olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu da, Mevlânâ'nın, Revâkîlerin veya Eski Yunan felsefelerinin etkisinde kalıp kalmadığı bir yana, hem Revâkîler hem de Mevlânâ'nın insanlık ve ahlakın unutulmuş kavramlar oldukları söylenilebilen bir asırda, değil sadece o asırda, hatta asırlar boyunca belki de sonsuza dek insanların hayatına ve yaşam biçimlerine rehber olabilecek kavramlara yönelmiş olduklarının göstergesidir.

Kaynaklar/References

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, C.4, 2008.

Atay, Rıfat. "Bilgi ve Eylem Arasında Mevlâna'da Estetik Değerler Eğitimi: *Mesnevî* Merkezli Bir Okuma Denemesi." *Eğitimde Gelecek Arayışları Dünden Bugüne Türkiye de Beceri Ahlak ve Değerler Eğitimi* içinde, Arzu Güvenç Saygın, Murat Saygın, Ed., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss.1233-1247, 2016.

Atay, Rıfat. "Bir Arada Yaşama Tecrübesi Olarak Mevlevilik: Eva de Vitray-Meyerovitch'le Tekerleğin Poyrasına Yolculuk." *Milel ve Nihal*, 6 (2), ss.87-101, 2009.

Atay, Rıfat. *God Between Reason and Experince*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2019.

Aurelius, Marcus. *Düşünceler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Bacon, Fransis. *Derbâre-i Merg, Cevâd Gencî (Çevirisi)*, Tahran: faslnâme-i Erganûn (Dergi: Sayı: 26-27), 1384: M. 2005.

Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş,* Ankara, TDV Yayınları, 1997.

Beriye, Emil. *Tarih-i Felsefe*, Ali Murad Dâdûdî (Çevirisi), 2. C. (Devre-i İntişâr-i Ferheng-i Yunanî ve Devre-i Rumî), 2. Baskı, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1374: M. 1995.

Bern, Jan. *Felsefe-i Revâkî*, Dr. Seyid Ebulkâsım Pûr Hüseynî (Çevirisi), Tahran: Emir Kebîr Yay., 1362: M. 1983.

Brun, Jean. *Stoa Felsefesi*. (Çev. Medar Atıcı), İstanbul, 1997.

Can, Şefik, "Mevlânâ'ya Göre Din, İman ve Küfür", V. Milli Mevlâna Kongresi (Tebliğler), Konya, Selçuk Üniversitesi Yay., 1992.

Caferî, Muhammed Takî. *Mevlevî ve Cihan-bînîhâ*, Tahran: Muessese-i Tedvîn-i âsâr-i Allâme Caferî, 1379: M. 2000.

Corn, James; Fibel, Men. *Âşinâyî bâ Felsefe-i Garb*, Muhammed Bekâî (Çevirisi), Tahran: Hikmet Yay., 1375: M. 1996.

Cupleston, Fredrik. *Tarih-i Felsefe*, Seyid Celaleddin Muctebevi (Çevirisi), 1.C. (Yunan ve Rum), 5. Baskı, Tahran: Surûş Yay., 1385: M. 2006.

Dorant, Will. *Tarih-i Felsefe*, Abbâs Zeryâb Huyî (Çevirisi), Tahran: İlmî ve Ferhengî Yay., 1387: M.2008.

Ehevân, Muhammed. "Hareket ve Ahlak der Felsefe-i Revâkî", *faslname-i Pejuheşî-i Endişe-i Nevin-i Dinî*, (Dergi sayısı: 6 ve 7), 1385: M. 2006.

Elfahori, Hena ve Halilu'l-cerr. *Tarih-i Felsefe der Cihan-i İslamî*, Abdulmuhammed Ayetî (Çevirisi), Tahran: İnsan Yay., 1335: M. 1956.

Epiktetos, *Söylevler*, Ankara: Divan, 2013.

Erevin, Trans. *Tefekkür der Ahd-i Bâstân*, Muhammed Saîd Henâyî Kâşânî (Çevirisi), Tahran: Kaside Yay., 1380: M. 2001.

Erevin, William. *Felsefeî Berây-i Zindegî/Revâkî Zîsten der Dünyâ-yi İmrûz*, Mahmud Mukaddesî (Çevirisi), 6. Baskı, Tahran: Âgâh Yay., 1395: M. 2016.

Ervin, Turn. *Tefekkür der Ahd-i Bâstân*, Muhammed Saîd Henâyî Kâşânî (Çevirisi), Tahran: Kaside Yay., 1380: M. 2001.

Esperhom, Dâvûd. *Heft Cestâr-i İrfanî*, Tahran: Arâyân Yay., 1396: M. 2017.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2016.

Hâşimî-i Hâirî, İlâhe. *Felsefe-i Yunan ez Nigâhî Dîger*, Tahran: Meşkât Yay., 1373: M. 1994.

Kaya, Mahmut. "Revâkıyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 24-26.

Keni, Sir Antoni. *Der-âmedî ber Tarih-i Musavver-i Felsefe-i Garb*, Efsûn Azîn (Çevirisi), Tahran: Emir Kebîr Yay., 1394: M. 2015.

Kern, Feibleman, *Âşinâ-yı bâ Felsefe-i Garb*, Muhammed Bekâyî (Çevirisi), Tahran: İntişâr-ı Hikmet Yay., 1375.

Laertius, Diogenes. *Filsefân-i Yunan*, Behzad Rahmânî (Çevirisi), Tahran: Merkez Yay., 1393: M. 2014.

Laertius, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Meggi, Brayan. *Sergüzeşt-i Felsefe*, Hasan Kâmşâd (Çevirisi), 5. Baskı, Tahran: Ney Yay., 1392: M. 2013.

Olson, Robert. G. *Death*, The Encyclopedia of Philosophy, Paul Edwards, U.S.A., Macmillan, vo. 12., 1967.

Öktem, Niyazi. "Stoizm", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XI., S.1-4, İstanbul 1974.

Öngören, Reşat. "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 441-448.

Pamer, Donald. *Nigâhî be Felsefe*, Abbâs Muhbir (Çevirisi), Tahran: Merkez Yay., 1388: M. 2009.

Papkin, Richard ve Strol. *Külliyât-i Felsefe*, Seyid Celaleddin Muctebevî (Çevirisi), Tahran: Hikmet Yay., 1389: M. 2010.

Pattabanoğlu, Fatma Zehre, Seneca ve Kindî'nin İnsan ve Ahlâk Anlayışı Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma, *Felsefe Dünyası*, 2015 Kış, S. 62.

Pâzârgâd, Bahaiddin. *Tarih-i Felsefe-i Siyasî (Seyr-i Tarihî-i Efkâr ve Akâid-i Siyasî ez Agâz-i Tarih tâ zaman-i Muâsır*), Tahran: Zuvvâr Yay., 1333: M. 1954.

Pâzârgâd, Bahâiddin. *Mektebhâ-yi Siyasî*, Tahran: İkbal Yay., 1344: M. 1965.

Rasel, Bertrand. *Tarih-i Felsefe-i Garb*, Necef Derya Benderî (Çevirisi), Tahran: Pervâz Yay., 1365: M. 1986.

Râstâyî, Hâmide. *"Berresî-i ârâ-i münteseb be Revâkîyân der Felsefe-i İslamî ve Rîşe-yâbi-i ân"*, Felsefe ve Kelâm-i İslâmî, Yüksek Lisans Tezi, Allâme Tebâtebâî Ün., 1392: M. 2013.

Russel, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi, İlkçağ*, İstanbul, 1994.

Seneca, L. Annaeus, *Ahlaki Mektuplar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Sahakiyan, Wiliyam; Luis, Maybel. *Efkâr-i Felâsefe-i Bozorg*, Dr. Gülbaba Saîdî (Çevirisi), Tahran: Azâd Mihr Yay., 1386: M. 2007.

Sir Vepali Radecrishnan gözetiminde Ekip Çalışması. *Tarih-i Felsefe-i Garb, Cevâd Yûsufîyân (Çevirisi)*, 4. Baskı, Tahran: İlmi ve Ferhengi Yay., 1393: M. 2014.

Stiss, Walter Trans. *Tarih-i İntikâdî-i Felsefe-i Yunan*, Yusuf Şâkûl (Çevirisi), Kum: Mufid Ün. Yay., 1386: M.2007.

Teber, Ömer Faruk. "Bektaşi Erkânnâmelerinde Mezheplerüstü Yaklaşım: Ahlâk Merkezli Din Anlayışı", *I. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu 07-09 Mayıs 2010, Çorum*, 2011, cilt: II, s. 665.

Teber, Ömer Faruk. "Hacı Bektâş-ı Velî Düşüncesinde Evrensel Barış: Sevgiyi ve Kardeşliği Egemen Kılmanın Kodları", *12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 30 Ağustos-6 Eylül 2014*, Kazan-Tataristan, 2014, cilt: I, ss. 93-96.

Topakkaya, Arslan, Stoa Etiğinin Temel Kavramları, *Felsefe Dünyası*, 2009/1, S.49.

Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi* (Çev. H. Vehbi Eralp), İstanbul, Sosyal Yayınları, 1993.

Warberton, Nicle. *Tarihçe-i Kûtâhî ez Felsefe*, Meryem Takdîsî (Çevirisi), 2. Baskı, Tahran: Kaknûs Yay., 1394: M.2015.

Wiks, Markus. *Felsefe der Çend Dakika*, Nevîd Selânî (Çevirisi), Tahran: İlim Yay., 1395: M. 2016.

Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001.